

ПОВТОРНИЙ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ (СІЧЕНЬ 1918)

Станіслав Кульчицький
канд. екон. наук,
доктор істор. наук,
професор,
гол. наук. співроб.
відділу історії України
20–30-х рр. ХХ ст.
Інституту історії України
НАН України,
м. Київ

Скликання Установчих зборів мусило бути природним завершенням Російської революції. Уряд, сформований угодою соціалістів з партіями цензової демократії, назвали «Тимчасовим» саме через те, що його основною функцією вважалася підготовка демократичних виборів в Установчі збори і передача державної влади постійному уряду, сформованому виразниками народної волі – депутатами цього представницького форуму.

Заклик до скликання Всеросійських Установчих зборів. З поштівки, 1917 рік

Після спроби більшовиків учинити державний переворот у липні 1917 р. **Олександр Керенський** 13 серпня оголосив про намір зібрати в Москві нараду «з метою єднання державної влади з усіма організованими силами країни»¹. Небезпідставно побачивши в цьому спробу консолідації навколо уряду усіх антибільшовицьких сил і намір відтіснити ради робітничих та солдатських депутатів на другий план, ЦК РСДРП(б) 19 серпня звинуватив голову Тимчасового уряду в навмисному затягуванні виборів до Установчих зборів. Газета «Рабочий и солдат» (під цією назвою приховувалася газета «Правда») опублікувала протестуючу резолюцію ЦК про Московську нараду з такою аргументацією: «У той час, коли збирається Московська нарада, Установчі збори відкладаються все далі й далі. Буржуазія обережно, але неухильно йде до своєї мети – до зриву Установчих зборів, до підміни їх такими органами, де їй забезпечена перевага»².

Продовження.

Початок див. «Світогляд», №6,
2020.

¹ Революционное движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. Документы и материалы. М., 1959. С. 327

² Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. М., 1958. С. 14.

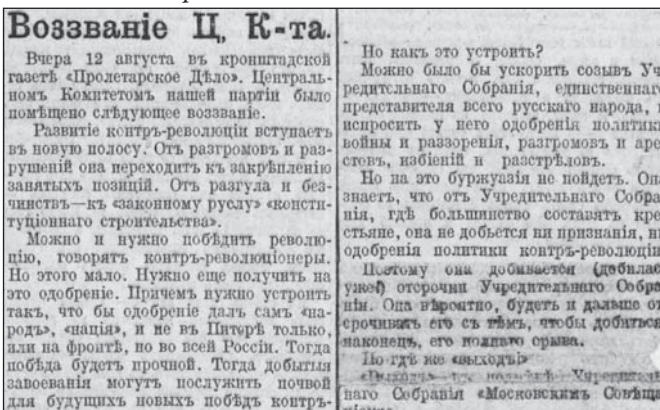

Промовці, які виступали 25–28 (12–15) серпня на Державній нараді у Москві. З поштівки, 1917 рік

В день відкриття Державної наради в Москві 25 серпня ЦК РСДРП(б) знову використав ідею скликання Установчих зборів у зверненні, опублікованому кронштадтською газетою «Пролетарское дело»:

«Можна і треба перемогти революцію, кажуть контрреволюціонери. Проте цього замало. Треба дістати на це схвалення. При цьому треба влаштувати так, щоб схвалення дав сам «народ», «нація», і не в Пітері тільки або на фронті, але в усій Росії. Тоді перемога буде міцною. Тоді здобуті завоювання можуть послужити ґрунтом для майбутніх нових перемог контрреволюції. Але як це влаштувати?»

Можна було б пришвидшити скликання Установчих зборів, єдиного представника всього російського народу, і виклопотати у нього схвалення політики війни і розорення, розгромів і арештів, побиття і розстрілів. Але на це буржуазія не піде. Вона знає, що від Установчих зборів, де більшість складається з селян, вона не дістане ні визнання, ні схвалення політики контрреволюції. Тому вона домагається (домоглася вже!) відтермінування Установчих зборів. Вона, мабуть, й надалі буде відтермінувати скликання їх з тим, щоб домогтися, нарешті, їх повного зриву. Де ж «вихід»? «Вихід» – у підміні Установчих зборів Московською нарадою»³.

Витяг з відозви ЦК РСДРП щодо ставлення до Державної наради в Москві. Пролетарій (Петроград), Центральный орган ЦК РСДРП, №1, 26 (13) серпня 1917 р.

Ця довга цитата, демагогія якої межувала з примітивізмом, засвідчувала, що популярну в народі ідею Установчих зборів більшовицька пропаганда використовувала з усією потужністю. Причому не тому, що вожді більшовиків були щиро віддані цій ідеї, а тільки тому, що вона була популярною, особливо серед селянства, яке гарантовано наповнило б Установчі збори максимальною кількістю своїх представників. Лозунг «Вся влада Радам!» більшовики ніколи не замінювали гаслом «Вся влада Установчим зборам!». Характер майбутньої державної влади **Володимир Ленін** визначив у «Квітневих тезах» гранично чітко: «Не парламентарна республіка, – повернення до неї від Р.Р.Д. (рад робітничих депутатів – С.К.) було б кроком назад, – а республіка Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху»⁴.

Тимчасовий уряд справді зволивав з виборами в Установчі збори, тому що його повноваження завершувалися в день їх скликання. Есери, які в уряді користувалися великим впливом (сам О.Керенський був есером), не робили спроб спонукати міністрів з інших партій прискорити виборчий процес, хоча саме вони користувалися найбільшою підтримкою селянства. Американський історик **Річард Пайнс** у зв'язку з цим небезпідставно звинуватив лідерів партії есерів у відсутності політичного чуття⁵. Натомість партія В. Леніна мала таке чуття у надлишку. Вже 9 листопада, у першому номері щойно відновленої газети «Правда» її читачів запевняли: «Жодних хитань не допустить нова революційна влада, яка одна, в умовах соціальної гегемонії інтересів широких народних мас, здатна довести країну до Установчих зборів»⁶.

Запевнення газети «Правда» виходило з тієї політичної реальності, яка існувала до державного перевороту, пізніше іменованого як «Велика Жовтнева соціалістична революція». Коли більшовики стали при владі, політична реальність докорінно змінилася. Водночас 9-го листопада, тобто в день виходу газети «Правда» з цим запевненням, Раднарком таки вирішив провести вибори в Установчі збори, причому в строк, призначений Тимчасовим урядом: 25 (12) листопада. Пояснити це можна заявою **Миколи Бухаріна** на засіданні ЦК РСДРП(б) значно пізніше – 12-го грудня. Бухарін тоді заявив: «Для маси необхідне роз'яснення. Ми півтора місяці працювали і дзвонили в усі дзвони про те, що забезпечене скликання Установчих зборів»⁷.

Звернення II Всеросійського з'їзду рад робітничих та солдатських депутатів до робітників, солдатів та селян з приводу захоплення влади представниками рад. «Правда (Робочий путь)», 1917. 9 листопада (27 жовтня). № 170(101)

³ Там само. С. 10.

⁴ В.І.Ленін про Україну. Частина II. К., 1969. С. 7.

⁵ Пайнс Річард. Русская революция. Часть вторая. М., 1994. С. 211.

⁶ Мы берем власть одни. Правда (Робочий путь), 1917. – 9 ноября (27 октября ст.ст.). № 170(101)

⁷ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 150.

Своїм рішенням провести вибори до Установчих зборів партія Леніна загнала себе в глухий кут, бо опинилася перед необхідністю здійснювати ще один державний переворот: розгін цих зборів. Здійснити повторний переворот було важче, ніж повалити непопулярний Тимчасовий уряд. Установчі збори користувалися авторитетом в широких верствах суспільства, і не в останню чергу завдяки пропагандистській роботі більшовицьких ідеологів.

Варто поглянути на ситуацію, перед якою опинився Раднарком, очима одного з керівних діячів партії народної свободи, які зберігали традиційну назву «кадетів», члена створеної попереднім урядом організації «Всевибори» **Володимира Набокова**. Через рік після повалення Тимчасового уряду він згадував:

«В перші дні (після більшовицького перевороту – С.К.) здавалося, що питання про можливість будь-якої виборчої кампанії, пов'язаної з Установчими зборами, розв'язується само собою негативно. Пам'ятаю, я сам висловлювався в цьому розумінні і в Центральному Комітеті (партії кадетів – С.К.), і у Всеросійській Комісії по виборах. Остання вирішила тимчасово припинити свої заняття, і справді не збиралася упродовж приблизно двох тижнів. Всі чекали, що більшовики почнуть кампанію проти Установчих зборів. Вони виявилися хитрішими. Як відомо, в своєму першому маніфесті вони звинуватили Тимчасовий уряд у тому, що він зволікав зі скликанням Установчих зборів, але упродовж першого місяця після перевороту вони афішували своє прагнення до цього скликання. І тільки відчувши свої сили, точніше кажучи, переконавшись у безсиллі противників, вони спершу обережно, а потім відверто і грубо відкрили свій похід»⁸.

Постанова РНК Росії про вибори до Установчих зборів. «Правда (Рабочий путь)», 1917. 10 листопада (28 жовтня). №171(102)

Володимир Набоков у 1918 р. пояснював успіх повторного державного перевороту виключно безсиллям противників ленінської партії. Насправді В. Ленін використав ці десять тижнів – від початку перебування при владі до розгону Установчих зборів – досить ефективно. Він спромігся силовими, організаційними і пропагандистськими засобами піднести до максимуму позитивне значення жовтневого перевороту і понизити до мінімуму значення можливої діяльності Установчих зборів. Для тогочасного населення ці дві події виявилися неспівставними. У незалежній від компартійно-радянських впливів історіографії наслідки проробленої тоді роботи відчуються й досі. Винятком є монографія Р. Пайпса про Російську революцію, де сформульований нібито парадоксальний висновок: «У деякому розумінні можна стверджувати, що більшовики прийшли до влади в Росії не в жовтні 1917 року, а в січні 1918-го... Насправді розгін Установчих зборів у багатьох смислах визначив долю Росії більше, ніж жовтневий переворот»⁹.

У комплексі заходів, які здійснювалися урядом В. Леніна протягом десяти тижнів (до скликання Установчих зборів) чільне місце займали силові, терористичні акції. Державний терор в першу чергу поширився на партію народної свободи. Ввечері 11 грудня голова Раднаркому підписав короткий «Декрет про арешт вождів громадянської війни проти революції» такого змісту:

«Члени керівних установ партії кадетів як партії ворогів народу підлягають арешту й віддачі до суду революційних трибуналів. На місцеві Ради покладається обов'язок особливого нагляду за партією кадетів внаслідок її зв'язку з корніловсько-каледінською громадянською війною проти революції.

Декрет вступає в дію з моменту підписання»¹⁰.

Наступного дня після підписання декрету **Яків Свердлов** на засіданні ЦК РСДРП(б) підняв питання про необхідність його схвалення Центральним комітетом, хоча б і заднім числом¹¹. Він розумів, що його персональний статус як голови ВЦВК формально вищий, ніж статус Леніна як голови Раднаркому. Реальний статус насправді був протилежним, але в даному випадку вимагалася санкція Центрального комітету, оскільки ліві есери у складі ВЦВК виступили проти переслідування кадетів. ЦК РСДРП(б) дав відповідну санкцію, а В. Ленін 14 грудня виступив на засіданні ВЦВК, де повчально заявив: «Коли революційний клас веде боротьбу проти імущих класів, які чинять опір, то він цей опір повинен придушувати; і ми будемо придушувати опір імущих усіма тими засобами, якими вони придушували пролетаріат»¹².

Безпосереднім наслідком втілення в життя спрямованої проти кадетів ленінської акції стало утворення 20 (7) грудня Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) у боротьбі з контрреволюцією і саботажем на чолі з **Феліксом Дзержинським**. Створення цього органу державної безпеки ставило на професійну основу виявлення і репресування всіх тих, кого вожді більшовиків вважали «ворогами народу».

Одночасно з кадетами у керівництві РСДРП(б) звернули пильну увагу на партію есерів. З метою її розколу більшовики почали залучати ліву частину цієї партії собі

⁸ Набоков Владимир. Временное Правительство. Архив Русской революции, изданный Г.В.Гессеном. М., 1991 (репринт). Т. 1. С. 89.

⁹ Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 229.

¹⁰ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 157.

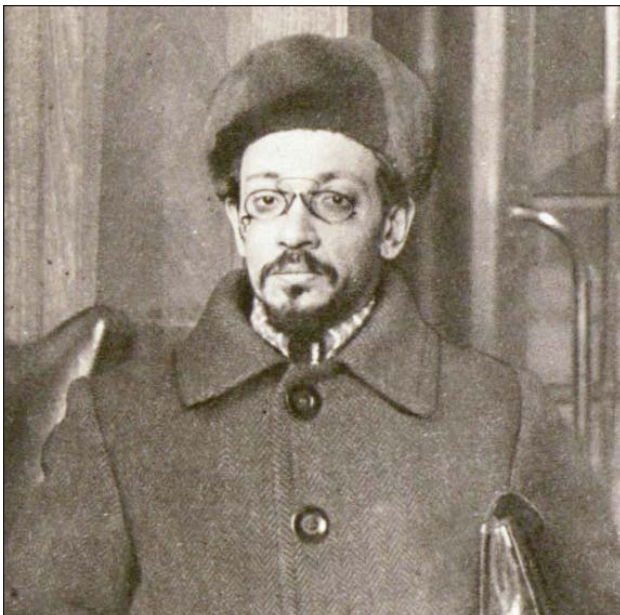
¹¹ Там само. С. 149.

¹² Ленін В.І. Промова в питанні про Установчі збори. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 130.

в союзники. Партія почала розколюватися з об'єктивних причин: загострення соціальної напруженості і економічної ситуації в країні. Коли вони стали урядовою партією, то ті, хто опинився на правому фланзі, прагнули організувати взаємодію з партіями цензової демократії, тоді як лівий фланг став в опозицію до уряду, який відкладав розв'язання назрілих проблем аж до скликання Установчих зборів.

Співробітництво більшовиків з лівими есерами стало цілком очевидним після невдалого виступу *Л. Корнілова*. У поваленні Тимчасового уряду партія Леніна без всяких формальних угод вже діяла спільно з лівими есерами. За два тижні до більшовицького перевороту В. Ленін писав представнику ЦК *І. Смілзі*, який керував пропагандистською роботою серед розміщених у Фінляндії армійських гарнізонів і на кораблях Балтфлоту: «Ви можете почати відразу здійснювати той блок з лівими есерами, який один може нам дати міцну владу в Росії і більшість в Установчих зборах»¹³.

Після того як більшовики легалізували свій державний

Яків Свердлов. Поштівка, 1918 рік

переворот скликанням II Всеросійського з'їзду рад, постало питання про об'єднання цих рад з радами селянських депутатів. Виконком I з'їзду рад селянських депутатів (червень 1917 р.) перебував під контролем правих есерів на чолі з *Миколою Авксентьєвим* і впливав на губернські ради, тоді як повітові ради знаходилися здебільшого під контролем лівих есерів. Авксентьєв відтягував скликання II Всеросійського з'їзду рад селянських депутатів, призначеного попереднім з'їздом на початок вересня. Натомість ліві есери бажали провести з'їзд, щоб переобрати виконком. Через голову попереднього виконкому вони зробили спробу відкрити II з'їзд 23 листопада, але праві есери зірвали її. Тоді ліві есери у взаємодії з більшовиками зібрали 24 листопада Надзвичайний Всеросійський з'їзд селянських депутатів. 28 листопада на об'єднаному засіданні делегатів з'їзду зі складом ВЦВК і виконкому Петроградської

ради робітничих і солдатських депутатів було схвалено об'єднання рад селянських депутатів з радами робітничих і солдатських депутатів.

Надзвичайний з'їзд рад селянських депутатів закінчив роботу 8 грудня схваленням декретів і постанов II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів та обранням нового виконкому Ради селянських депутатів. Це дало можливість наступного дня відкрити на законних підставах II Всеросійський з'їзд селянських депутатів.

На цьому з'їзді було представлено 303 правих есерів та есерів центральної течії, 350 лівих есерів і 91 більшовик. З'їзд обрав виконком у складі 250 осіб, з них 108 (81 лівий есер, 20 більшовиків, 1 есер-максималіст і 6 позапартійних) влилися в утворений II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів ВЦВК. У ніч на 23 грудня – останній день роботи з'їзду – було прийнято рішення про входження лівих есерів в Раднарком. В. Ленін погодився відступити від головної мети своєї партії – створення однопартійної диктатури, – і взяти в молодші партнери партію лівих есерів тільки після того, як стали відомі результати виборів в Установчі збори.

У строки, визначені Тимчасовим урядом (25 листопада) вибори відбулися тільки в Петрограді. У Москві вони проходили три дні – від 2 до 4 грудня, в інших містах – здебільшого в першій половині грудня. У деяких регіонах, де йшли воєнні дії, результат виборів або повністю не зберігся, або вони взагалі не відбулися.

Спираючись на дані, опубліковані в монографіях *Л. Спірина*¹⁴, Р. Пайпс наводив кількість голосів, поданих на виборах за найбільші загальноросійські і національні партії включно з питомою вагою електоральної підтримки кожної з них (у відсотках до всієї кількості поданих голосів)¹⁵:

Загальноросійські партії	К-сть (тис. голосів)	У відсотках
Соціалісти-революціонери	18 394	41, 4
Більшовики	10 661	24, 0
Меншовики	1 144	2, 6
Конституційні демократи	2 088	4, 7
Національні партії		
Українські есери	3 433	7, 7
Грузинські меншовики	662	1, 5
Мусаватисти (Азербайджан)	616	1, 4
Дашнакцутюн (Вірменія)	560	1, 3
Алаш Орда (Казахстан)	262	0, 6

¹³ Ленін В.І. Лист голові обласного комітету армії, флоту і робітників Фінляндії І.Т. Смілзі. Повне зібрання творів. Т. 34. С. 252.

¹⁴ Классы и партии в гражданской войне в России (1917 – 1920 гг.). – М., 1968; Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. М., 1977.

¹⁵ Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 214 – 215.

12, 13 и 14 ноября—выборы въ Учредительное Собрание!

Рѣшаются судьбы Россіи!

Всѣ должны подать свой голосъ!

Граждане! Исполните свой долгъ!

ПОДАЙТЕ СВОЙ ГОЛОСЪ!

Не предавайте родины!

Петроградская Городская Дума.

Агітаційна листівка про вибори до Установчих зборів. - Петроград, листопад 1917 р.

Ці результати розчарували вождів РСДРП(б), які покладали надто велику надію на запозичені у рад гасла, ретельно маскуючи за ними суть своєї комуністичної програми. Основну масу виборців склали селяни, які призвичаїлися бачити виразниками своїх інтересів партію соціалістів-революціонерів. Вибори відбувалися за партійними списками, в яких здебільшого не враховувалася розкол есерів, так що ліві есери здобули тільки 451 тис. голосів (в округах, де вибори відбулися пізніше).

Натомість більшовики здобули досить вагому підтримку у багатьох містах та гарнізонах. Особливо високими їхні результати були в столицях, де балотувалися виключно загальноросійські партії, а також у військових гарнізонах, розміщених в містах України та інших національних регіонів. Здобутки трьох загальноросійських партій, які мали найбільшу електоральну підтримку у містах і гарнізонах, були такими (у відсотках до всіх, хто взяв участь у голосуванні)¹⁶:

Міста			
	За більшовиків	За есерів	За кадетів
Петроград	45, 3	16, 7	26, 3
Москва	50, 1	8, 5	35, 9
Київ	16, 8	4, 2	10, 3
Харків	27, 8	16, 7	25, 2
Катеринослав	26, 4	8, 4	11, 7
Житомир	10, 3	4, 9	14, 9
Одеса	28, 6	5, 5	16, 2
Кишинів	18, 8	19, 4	10, 5
Мінськ	26, 7	2, 7	5, 8
Ревель (Таллінн)	47, 7	2, 4	10, 2
Тифліс (Тбілісі)	18, 8	11, 3	9, 4
Баку	20, 1	16, 9	8, 2
Гарнізони			
Петроград	79, 2	12, 0	5, 8

Москва	79, 5	6, 2	9, 8
Харків	53, 4	35, 9	5, 1
Катеринослав	19, 5	15, 9	3, 3
Житомир	13, 4	17, 4	19, 1
Одеса	44, 9	10, 7	9, 1
Кишинів	40, 3	40, 7	5, 9
Ревель	60, 5	34, 3	—
Тифліс	45, 2	26, 6	6, 1

Здійснюючи державний переворот, більшовики спиралися передусім на робітничі колективи та армійські гарнізони столиць. Вибори, що відбулися після перевороту, показали справжню міру їх популярності. У цілому по країні більшовики набрали 24 % голосів, а в українських губерніях – 10 %¹⁷.

Починаючи з грудня, коли поразка більшовиків ще не виявилася з цілковитою переконалістю, Раднарком відклав на невизначений строк скликання Установчих зборів, яке Тимчасовий уряд призначив на 11 грудня. Це урядове рішення викликало бурхливий протест з боку соціалістичних партій і делегатів Надзвичайного з'їзду селянських рад. 6-го грудня в Петрограді утворився Союз захисту Установчих зборів, до якого увійшли представники Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, профспілок і соціалістичних партій, за винятком більшовиків і лівих есерів.

Раднарком не забарився з відповіддю. В Комісію у справах виборів до Установчих зборів 6 грудня був призначений комісаром на правах голови *Мойсей Урицький*. Це давало йому право самостійно визначати склад Комісії. *Йосип Сталін* і *Григорій Петровський* за розпорядженням Раднаркому наказали віддати всю документацію новому складу Комісії, призначеному Урицьким. Співробітники старої Комісії на кілька днів були затримані чекістами¹⁸.

9 грудня Раднарком опублікував постанову про порядок скликання Установчих зборів. У ній говорилося: «Перше засідання Установчих зборів збирається на запрошення Комісара над Всеросійською у справах про вибори в Установчі збори комісією після прибуття в Петроград більше чотирьохсот членів Установчих зборів. Засідання відкривається особою, уповноваженою на те Радою Народних Комісарів, за наявності в залі засідання не менше чотирьохсот членів Установчих зборів»¹⁹. Наступного дня постанову опублікувала газета «Известия ВЦИК».

Члени старої Комісії у справах про вибори в Установчі збори, яких звільнили з-під арешту, заявили, що будь-які розпорядження більшовиків їх не стосуються, і запросили депутатів прибути в Таврійський палац на перше засідання 11 грудня, тобто в строк, передбачений Тимчасовим урядом. Союз захисту Установчих зборів звернувся із закликом до громадян столиці вийти на площу перед палацом і підтримати депутатів. За повідомленнями газет, співчуваючих Союзу захисту, на площі зібралося до 200 тис. громадян. За радянськими офіційними джерелами, які наводить Р. Пайпс, кількість тих, хто був готовий в опа-

¹⁶Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1987. С. 550.

¹⁷Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К., 1987. С. 570.

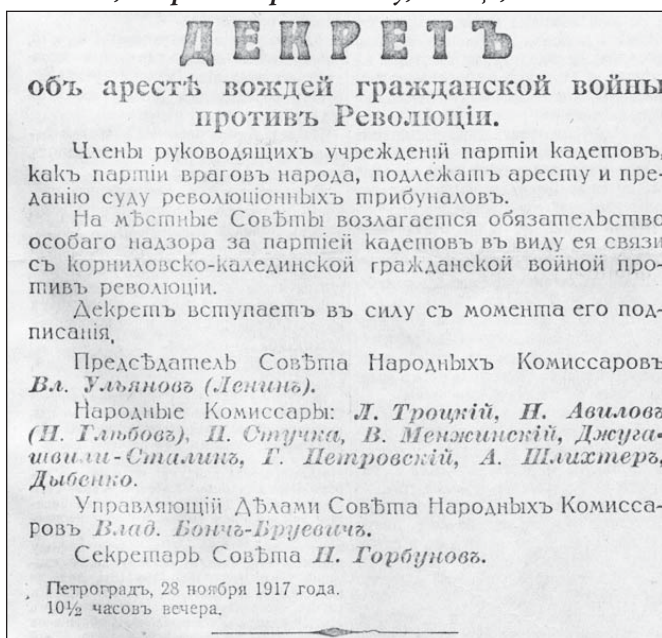
¹⁸Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 149, 278.

¹⁹Там само. С. 278.

нованій більшовиками столиці захищати Установчі збори, не перевищувала 10 тис. осіб²⁰. Справжнє число протестувальників було, мабуть, десь посередині.

Відчайдушна спроба ввести в дію Установчі збори була від початку приречена на провал через те, що організаторам вдалося зібрати в Петрограді та його околицях лише 45 депутатів (їх загальна кількість у випадку проведення виборів в усіх округах дорівнювала 800). Підконтрольні уряду війська (латиські стрільці, загони матросів, кулеметні розрахунки) оточили палац, але в події не втручалися. У перший день в палац впускали тільки депутатів і акредитованих журналістів. Коли наступного дня депутати зробили спробу знову потрапити в палац, він виявився зачиненим.

12 грудня газета «Известия ВЦИК» опублікувала урядове повідомлення з викладом уже згаданого вище декрету В. Леніна «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». Арешти лідерів кадетської партії, у тому числі й депутатів Установчих зборів, які мали статус недоторканності, почалися відразу. Одночасно ВЦВК опублікував декрет, який надавав право губернським і армійським радам відкликати з Установчих зборів уже обраних депутатів. Не втрачаючи часу, місцеві виконкоми рад, які підпали під вплив більшовиків, позбавили повноважень цілий ряд кадетів, есерів і меншовиків, серед них – **М. Авксентьева, Є. Брешко-Брешковську, А. Гоца, П. Мілюкова.**

Декрет «Про арешт вождів громадянської війни проти революції». «Известия ВЦИК», 1917, №239. 29 листопада (12 грудня)

Тоді ж, 12 грудня відбулося засідання ЦК РСДРП(б), на якому постало питання про Установчі збори. Першим виступив **М. Бухарін**. У протоколі засідання його пропозиції звучали так:

«Тов. Бухарін ставить запитання про те, чи потрібно скликати Установчі збори, чи вони не скликаються? Що нам вигідніше: розгромити кадетів по частинах чи

скликати Установчі збори, а потім вигнати звідти всіх кадетів? Він вважає другий варіант кращим, тому що в широких масах ще живі конституційні ілюзії, а тому пропонує організувати ліву частину, вигнати кадетів, і ліву частину Установчих зборів оголосити революційним конвентом. Це буде тим легше, що більшовики з лівими есерами матимуть колосальну перевагу»²¹.

Володимир Ленін не брав участі в обговоренні. **Лев Троцький** в 1924 р. згадував, що він висловив йому свою точку зору в одному короткому реченні: «*Треба, звісно, розігнати Установчі збори, але ось як щодо лівих есерів?*»²² Суть в тому, що в середині грудня ще тривали переговори про блок з лівими есерами (блок був укладений, як уже вказувалося, в ніч на 23 грудня), і останніх важко було умовити погодитися на роль молодшого партнера. Перспектива повторного державного перевороту, яким мав бути розгін Установчих зборів, в умовах політичної залежності від лівих есерів Леніна не влаштовувала. Партійний склад Установчих зборів мусив визначитися тільки після завершення виборів, тобто десь наприкінці грудня. Якби ліві есери здобули в них кількісну перевагу над більшовиками, влада вислизнула б з рук вождя. Цього не розумів Бухарін, коли запевняв, що блок з лівими есерами у законодавчому зібранні надасть обом союзникам колосальну перевагу над конкуруючими партіями.

Ленін, однак, не вступав у полеміку не тільки через те, що побоювався лівих есерів як майбутніх союзників. Бухарін прогнозував, що більшість есерів проявиться в ролі депутатів Установчих зборів як ліві есери. На чому базувався такий прогноз, коли виборча кампанія ще не завершилася? Партія есерів знаходилася в процесі розколу, але завчасно надіятись на такі результати було б політичною необачністю. І справді, коли вибори в більшості округів завершилися, у більшовиків разом з лівими есерами виявилось менше половини мандатів.

Підсумовуючи дискусію з обговорюваного питання, **Я. Свердлов** запропонував таку резолюцію: «*Зважаючи на те, що вибори в Установчі збори не всюди ще закінчилися, відкриття Установчих зборів відкладається на 10 (23 – С.К.) грудня*». Більшістю голосів ця резолюція була відхилена²³. Цекісти вирішили почекати, як розгортатимуться події.

Наступне засідання ЦК РСДРП(б) відбулося 24 грудня, через 12 днів після попереднього, коли палітра політичних сил зазнала істотних змін під впливом двох подій: провалу лівих есерів на виборах (праві есери здобули 370 мандатів, а ліві – тільки 40) і укладення лівими есерами блоку з більшовиками на правах молодшого партнера. Вже можна було визначитися, яку стратегію обирати щодо Установчих зборів, виходячи з необхідності їх скликання в найближчому майбутньому. На пропозицію **Григорія Зінов'єва** ЦК доручив Леніну скласти відповідні тези. Обмежившись без обговорення схваленням цієї пропозиції, цекісти присвятили коротке засідання розгляду позиції бюро фракції більшовиків в Установчих зборах.

Бюро у складі **Л. Каменєва, О. Рикова, Д. Рязанова, Ю. Ларіна, В. Мілютіна** і **В. Ногіна** ставилося до Установчих зборів як до завершальної події в Російській революції

²⁰Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. С. 217.

²¹Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 149.

²²Правда. 1924. – 20 апреля.

²³Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 150.

ції. Ці представники вищої партійної ієрархії не схвалювали, а засуджували заходи, які керівництво ЦК РСДРП(б) і Раднаркому застосовувало до політичних противників (репресії проти керівників партії кадетів, відкликання депутатів одразу після їх обрання тощо). На одному засіданні фракції було винесено навіть рішення вимагали скликання партійного з'їзду або конференції для обговорення, як поставитися до Установчих зборів²⁴.

Питання про поведінку бюро фракції підняв на засіданні ЦК РСДРП(б) В. Ленін. Зберігся його проект резолюції, адресований фракції Центральним комітетом:

«Зважаючи на те, що тимчасове бюро соціал-демократичної фракції більшовиків в Установчих зборів виявило бездіяльність щодо свого головного завдання – опрацювання принципової резолюції про ставлення нашої партії до Установчих зборів, а ряд багаточисленних окремих заяв, пропозицій і голосувань показав з боку більшості (або всіх?) членів тимчасового бюро цілком не соціал-демократичну, а буржуазно-демократичну точку зору на Установчі збори поза врахуванням реальних умов класової боротьби і громадянської війни, фракція ухвалює усунути тимчасове бюро і обрати нове»²⁵.

Пропозиції Леніна були прийняті без обговорення. ЦК призначив засідання більшовицької фракції на 25 грудня в Петрограді. Більшовики, які мали мандат депутата Установчих зборів, завчасно були викликані телеграмами з провінції в столицю. Ленін одразу після засідання ЦК написав «Тези про Установчі збори», які були оголошені і прокоментовані на фракції **М. Бухарінін** та **Г. Сокольниковим**. Дискусія була довгою, але фракція схвалила тези одностайно. 26 грудня «Правда» опублікувала тези як документ ЦК РСДРП(б)²⁶.

Надійшла черга проаналізувати «Тези про Установчі збори», які вважаються колективним документом ЦК РСДРП(б), але були написані особисто В. Ленінін²⁷. Остання, підсумкова теза за № 19 вимагала застосувати до Установчих зборів *«найбільш енергійні, швидкі, тверді і рішучі революційні заходи з боку Радянської влади»*. Це означало приховану вимогу ліквідувати законодавчий інститут, породжений демократичним шляхом Російською революцією. Виконавцем цієї вимоги мусила стати партія більшовиків, яка встановила свою диктатуру під прикриттям «диктатури пролетаріату» і приховала її під назвою «радянська влада».

Встановлена під час жовтневого перевороту диктатура більшовицької партії була несумісною з функціями Установчих зборів. Оцінюючи переворот в категоріях закономірностей Російської революції, професор Гарвардського університету **Адам Улам** справедливо зазначав: *«25-е жовтня 1917 року ознаменувало не тільки перемогу більшовицької революції, але й початок контрреволюції, розпочатої тією ж партією більшовиків»²⁸*. «Революційні заходи з боку радянської влади», за якими приховувалася не названа відкрито вимога розігнати Установчі збори, насправді оберталися під кутом зору Російської революції контрреволюційним державним переворотом.

У перших тезах В. Ленін твердив: революційна соціал-демократія від початку революції 1917 р. неодноразово підкреслювала, що республіка рад є більш високою формою демократії, ніж звичайна буржуазна республіка з Установчими зборами, що вона є єдиною формою, здатною забезпечити найбільш безболісний перехід до соціалізму. У цих твердженнях не було й натяку на те, що його партія, яка називала себе соціал-демократичною, відрізнялася докорінно від іншої соціал-демократичної партії, якою були меншовики. Так само не уточнювався термін «соціалізм», який був метою діяльності всіх існуючих в Росії соціалістичних партій.

Насправді вождь більшовиків уже багато років вичікував слушного часу, щоб назвати свою партію не «соціал-демократичною», а «комуністичною». Його метою було встановлення в Росії не соціалізму в загальноприйнятному розумінні цього терміну, а комунізму під прикриттям соціалізму. Концепт держави-комуни, який визрів у голові вождя більшовиків напередодні і в перші місяці Російської революції, не розкривався ним в усіх деталях ні перед суспільством, ні навіть перед більшовиками в їхній масі. У цілковитій згоді з Ленінін були, мабуть, тільки ті керівники його партії, які сліпо йшли за ним, не задумуючись над деталями стратегічного курсу на побудову держави-комуни.

Були, однак, й такі керівники, котрі могли сперечатися з приводу тих або інших тактичних кроків, що впливали з прихованих стратегічних задумів вождя. Спроби їх розглядати питання про Установчі збори з формально-юридичного боку, в рамках звичайної буржуазної демократії Ленін називав в «Тезах» зрадою справи пролетаріату і як перехід на точку зору буржуазії. Звідси випливав такий висновок: *«Попередити всіх і кожного від цієї політики, в яку впадають деякі з верхів більшовизму, нездатні оцінити жовтневе повстання і завдання диктатури пролетаріату, є безумовним обов'язком соціал-демократії»*.

Обґрунтовуючи неможливість розглядати питання про Установчі збори з формально-юридичного боку, Ленін вказував: *«Громадянська війна, розпочата кадетсько-каледінським контрреволюційним повстанням проти радянських властей, проти робітничого і селянського уряду, остаточно загострила класову боротьбу і позбавила всілякої можливості шляхом формально-демократичним розв'язати найбільш гострі питання, поставлені історією перед народами Росії і в першу голову – перед її робітничим класом і селянством»*.

Отже, у більшовиків, за запевненням їхнього вождя, відібрали можливість користуватися в управлінні країною «формально-демократичними принципами», тобто поважати волю народу, який обрав цілком демократично депутатів Установчих зборів. Такої можливості позбавили їх «вороги народу», розв'язуючи громадянську війну. На запитання про те, хто це були, Ленін відповів за два тижні до написання «Тез про Установчі збори» самим заголовком згаданого вище документу – *«Декрет про арешт вождів громадянської війни проти революції»*.

²⁴Там само. С. 279.

²⁵Там само. С. 279, 280.

²⁶Там само. С. 161, 280.

²⁷Ленін В.І. Тези про Установчі збори. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 156 – 160.

²⁸Улам Адам Б. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. М., 2004. С. 350.

Однак призвідниками громадянської війни були не кадети та інші політичні сили, які згуртувалися навколо них. Професор Каліфорнійського університету в Берклі **Мартін Малія** в своїй фундаментальній роботі «Історія соціалізму в Росії» (перше видання – 1994 р.) висловив цілком справедливе судження: «Ленін від самого початку готувався до громадянської війни з усіма класовими ворогами радянської влади. Хоча перші постріли у тій війні насправді у грудні зробила Добровольча армія на землях донських козаків, проте більшовицька ідея власної монополії на владу позбавила опозицію жодного іншого виходу, крім збройного опору»²⁹.

Професор Малія виявився неточним тільки в одному пункті: перші постріли в громадянській війні пролунали під час жовтневого перевороту більшовиків. Власне, Ленін з 1914 р. не приховував, що метою його партії є перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Це досить абстрактне гасло він неодноразово конкретизував цілком відвертими висловлюваннями, коли виникала така потреба. Наприклад, у промові на засіданні ВЦВК 19 січня 1918 р., присвяченій розгону Установчих зборів, він твердив: «Нема сумніву, що соціалістична революція не може... не супроводитися громадянською війною»³⁰. У звіті про діяльність Раднаркому на III з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 24 січня 1918 р. він заявив: «На всі звинувачення в громадянській війні ми кажемо: так, ми відкрито проголосили те, чого ні один уряд проголосити не міг. Перший уряд у світі, який може про громадянську війну говорити відкрито, – є уряд робітників, селянських і солдатських мас. Так, ми почали і ведемо війну проти експлуататорів»³¹.

Ці заяви пролунали вже після того, як депутати Установчих зборів були розігнані. Тоді Ленін на правах переможця уже міг визнати, що ініціатором громадянської війни є саме він. Однак напередодні повторного державного перевороту, коли треба було знайти аргументи для розгону Установчих зборів, ініціаторами громадянської війни він оголосив тих депутатів, які заперечували встановлення більшовицької диктатури.

Жовтневий переворот, здійснений бойовиками-червоногвардійцями – розпропагованими матросами Балтфлоту та збільшовизованими солдатами Петроградського гарнізону, які не бажали покидати столицю і йти на фронт, – був легітимізований штучно підібраним більшовицькими організаторами складом II Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів. Проте в «Тезах про Установчі збори» більшовицький переворот характеризувався як «Жовтнева радянська, пролетарсько-селянська революція». Цей етап в Російській революції кардинально відрізнявся від її початкового етапу. Якщо в лютому (березні) 1917 р. робітники і селяни в солдатських шинелях виступили проти царя спільно з політичними силами цензової демократії, то в жовтні (листопаді) робітничо-селянські маси виступили проти цензової демократії та соціалістичних партій, які утворювали коаліційний уряд, щоб домогтися реалізації власних, тобто радянських гасел. І в лютому, і в жовтні озброєному народові належала провідна роль в революційних подіях, але жовтневий державний

переворот значно більшою мірою, ніж лютневий, заслуговував на назву робітничо-селянської, тобто радянської революції. Проте кінцевим бенефіціаром жовтневих подій стали не громадяни країни, які після повалення самодержавства здобули суверенітет, внаслідок чого у перший і одночасно в останній раз проголосували цілком вільно на виборах в Установчі збори, а партія більшовиків. Більшовики, привласнивши на певний час радянські гасла, під виглядом робітничо-селянської революції здійснили контрреволюційний переворот і бажали закріпити його розгоном Установчих зборів. Пробравшись до влади, вожді більшовиків почали виступати від імені народу і замість нього, тавруючи своїх супротивників як «ворогів народу». Виступаючи в «Тезах» від імені народу, Ленін проголошував: «Установчі збори, які скликаються за списком партій, що існували до пролетарсько-селянської революції, в ситуації панування буржуазії неминуче приходять до зіткнення з волею та інтересами трудящих і експлуатованих класів, які почали 25 жовтня соціалістичну революцію проти буржуазії. Інтереси цієї революції стоять вище формальних прав Установчих зборів, навіть якби ці формальні права не були підірвані відсутністю в законі про Установчі збори визнання права народу на перевибори своїх депутатів в будь-який час». Так обґрунтовувалося позбавлення мандатів у щойно обраних депутатів Установчих зборів.

Жорстка карикатура на кадетів, розміщена у день публікації «Тез про Установчі збори». «Правда», 1917, 26 (13) грудня

²⁹Малія Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (1917 – 1991). К., 2000. С. 141. Прізвище М. Малія спотворене перекладачами.

³⁰Ленін В.І. Промова про розпуск Установчих зборів на засіданні ВЦВК 6 (19) січня 1918 р. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 231.

³¹Ленін В.І. Доповідь про діяльність Ради народних комісарів 11 (24) січня на Третньому Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 257.

Коли Ленін працював над текстом «Тез», він уже мів не боятися конкуренції з боку лівих есерів: вони зазнали поразки на виборах і змушені були укласти блок з більшовиками на правах молодших партнерів. Тому провал лівих есерів він використав для обґрунтування невідповідності складу депутатського корпусу зміненому після більшовицького перевороту співвідношенню політичних і класових сил: «Скликання Установчих зборів за списками, висунутими в половині жовтня 1917 р., відбувається за таких умов, які виключають можливість правильного виявлення волі народу взагалі і трудящих мас особливо, виборами в ці Установчі збори. Партія есерів розкололася в листопаді, після виборів, але до скликання Установчих зборів. Нема відповідності між волею виборців в їх масі і складом обраних в Установчі збори депутатів» (датування – за ст. ст. – С.К.). Висновок про невідповідність депутатського складу Установчих зборів настроям виборців був притягнутий за вуха хоча б тому, що виборча кампанія ще тривала.

Насамкінець Ленін сформулював висновок, який влаштував його у випадку скликання Установчих зборів: «Єдиним шансом на безболісне розв'язання кризи, створеної внаслідок невідповідності виборів в Установчі збори і волі народу, а також інтересів трудящих і експлуатованих класів є... безумовна заява Установчих зборів про визнання радянської влади, радянської революції, її політики у питанні про мир, про землю і про робітничий контроль, рішуче приєднання Установчих зборів до стану противників кадетсько-каледінської контрреволюції». Отже, йшлося про капітуляцію Установчих зборів перед радянською владою. Вони повинні були зібратися, визнати існування влади більшовиків, затвердити прийняті II Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів декрети та постанови, а після того саморозпуститися.

Скликання Установчих зборів призначалося на 18 січня 1918 р. Готуючись до цієї події, ЦК РСДРП(б) застосував уже випробовану технологію державного перевороту, коли на час збройного виступу більшовиків 7 листопада (25 жовтня) був призначений з метою його легітимізації II Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів. Тепер услід за скликанням і передбачуваним розгоном Установчих зборів мав зібратися 23 січня III Всеросійський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з метою легітимізації державного перевороту. По всій країні розгорнулася пропагандистська кампанія таврування Установчих зборів, поєднана з виборами делегатів на III з'їзд рад. Головним її пунктом була запозичена з «Тез про Установчі збори» рекомендація: натиснути на депутатів законодавчого корпусу з тим, щоб вони визнали легітимність радянської влади і декретів та постанов II Всеросійського з'їзду рад. День за днем газета «Правда» друкувала резолюції і накази робітничих мітингів, селянських сходів, гарнізонних з'їздів рад солдатських депутатів, в яких вимагалось виключити зі складу Установчих зборів представників кадетів, меншовиків і правих есерів.

На фініші цієї кампанії, 16 січня ВЦВК схвалив написаний В.Леніним проект Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, який мав бути представлений від імені більшовицької фракції на розгляд Установчих зборів. Документ був такого змісту:

«Установчі збори постановляють:

I. 1. Росія оголошується республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вся влада в центрі і на місцях належить цим Радам.

2. Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй як федерація радянських національних республік.

II. Ставлячи своїм основним завданням знищення всякої експлуатації людини людиною, цілковите усунення поділу суспільства на класи, негайне придушення експлуаторів, встановлення соціалістичної організації суспільства і перемоги соціалізму в усіх країнах, Установчі збори постановляють далі:

1. Приватна власність на землю скасовується. Вся земля з усіма спорудами, реманентом та іншими предметами сільськогосподарського виробництва оголошується надбанням всього трудящого народу.

2. Як перший крок до повного переходу фабрик, заводів, рудень, залізниць та інших засобів виробництва і транспорту у власність робітничо-селянської держави підтверджується радянський закон про робітничий контроль.

3. Підтверджується перехід усіх банків у власність робітничо-селянської держави.

4. Запроваджується загальна трудова повинність.

5. Декретується озброєння трудящих, утворення соціалістичної Червоної Армії.

III. Установчі збори цілком приєднуються до здійснюваної Радянською владою політики миру без анексії і контрибуцій на основі вільного самовизначення націй. Підтримуючи Радянську владу і декрети РНК, Установчі збори вважають, що їх завдання вичерпуються встановленням корінних основ соціалістичного перевлаштування суспільства»³².

За день до відкриття Установчих зборів проект Декларації прав трудящого і експлуатованого народу був опублікований газетою «Правда» та іншими газетами, що видавалися під більшовицьким контролем.

Що могли протиставити соціалісти комуністам, які все ще користувалися соціал-демократичною личиною? Переслідуючи власні цілі, які зовсім не співпадали зі сподіваннями широких мас, вожді більшовиків тримали курс на поглиблення класової боротьби в умовах довготривалої війни. Злиденність найширших мас населення при фантастичному збагаченні тих, хто наживався на війні, застигли в сімейній пам'яті жахіття середньовічного кріпосництва, дикі ексцеси з боку безвідповідальних, але озброєних людей в умовах занепаду дореволюційної вертикалі влади – все це виявилось чудовим живильним середовищем для зростання у пролетарських і пролетаризованих верствах суспільства настроїв «неусвідомленого соціалізму»: неповаги до інституту приватної власності, зазіхань на майно великих власників. Такі настрої були далекі від наміру більшовицьких вождів будувати державу-комуну, але суголосні з ними. Тому за вплив на народні маси з більшовиками могла змагатися на рівних тільки найбільш екстремістська частина соціалістів-революціонерів – партія лівих есерів.

³²Там само. С. 221 – 222.

Розстановка політичних сил у країні перед розгоном Установчих зборів аналізувалася у багатьох дослідженнях, але найбільш переконливо її описав Річард Пайпс. Реакцію соціалістів у зв'язку зі схваленням ВЦВК 16 січня 1918 р. проекту «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» він охарактеризував так:

«Прибічники Установчих зборів почали стягувати сили: вони дістали попередження. Однак, готуючи виступи проти більшовицької загрози, вони стали жертвою скрутного, справді погубельного прорахунку. Вони бачили, що більшовики знищили демократію і втратили тим самим моральне право на керівництво країною, але усунути їх бажали тільки під тиском громадської думки, аж ніяк не силою, оскільки вигоду від міжусобної війни соціалістичних партій здобувала одна лише «контрреволюція». У грудні в Петрограді вже було відомо, що генерали на Дону формують армії: завданням їх, звичайно ж, було придушення революції, за чим повинні були йти арешти й самосуд над соціалістами. Це було набагато гірше, ніж більшовики – справжні, хоч і заблукали революціонери, надто, може бути, імпульсивні, надто жорстокі, надто рвучкі до влади, а все-таки «товариші» у боротьбі за спільну справу. Не можна було забувати і про підтримку, якою вони користувалися у «народних масах». Демократичні ліві сили і тоді, і потім не відступали від переконання, що рано чи пізно більшовики прийдуть до висновку про неможливість управляти Росією наодинці. Як тільки це відбудеться, вони запросять соціалістів правити разом з ними, і Росія продовжить рух на шляху до демократії: політичне визрівання вимагає багато часу, але воно неминуче. Внаслідок всіх викладених міркувань опозиція більшовикам повинна була обмежитися мирною агітацією і пропагандою. Вірогідність того, що більшовики й були справжніми контрреволюціонерами, прийшла до думки лише небагатьом представникам лівої інтелігенції»³³.

Більшовицька преса попередила, що в день відкриття Установчих зборів робітникам не варто покидати свої заводи, а солдатам – казарми. На вулиці Петрограда вийшли тільки ті громадяни, які бажали на заклик Союзу захисту Установчих зборів морально підтримати мирною демонстрацією його депутатів. Знаючи маршрут демонстрацій, які повинні були сходитися до Таврійського палацу, **Микола Подвойський** оголосив у місті воєнний стан і розставив в потрібних пунктах військову силу, а М. Урицький через пресу попередив, що Петрограду загрожує контрреволюційний переворот. 18 січня газета «Правда» вийшла з аншлагом: «Сьогодні гієни капіталу та їхні найманці бажать видерти владу з рук Рад».

Спотворену картину того, що трапилося на вулицях міста, «Правда» намалювала у двох публікаціях 19 і 20 січня. Відгукуючись на них, **Максим Горький** оприлюднив свої враження від подій 18 (5) січня в газеті «Новая жизнь» (орган меншовиків-інтернаціоналістів, які йшли за **Юлієм Мартовим**) 22 (9) січня. Статтю під назвою «9 січня – 5 січня» письменник, який роками співчував більшовикам, побудував на паралелях з «кривавою неділею» 1905 р., коли російська армія в останній раз розстрілювала беззбройний робітничий натовп. Російська революція 1917 р. почалася, як відомо, з відмови солдат Петроград-

ського гарнізону розігнати силою зброї спрямовані проти царя маніфестації населення столиці. Порівняння подій «кривавої неділі» з розстрілом неозброєних громадян, які намагалися захистити Установчі збори, було цілком доречним. Максим Горький писав:

«5 січня 1918-го року беззбройна петербурзька демократія – робітники, службовці – мирно маніфестувала на честь Установчих зборів. Кращі російські люди майже сто років жили ідеєю Установчих зборів – політичного органу, який дав би усій демократії російській можливість вільно висловлювати свою волю. У боротьбі за цю ідею гинули в тюрмах, на засланнях і каторзі, на шибеницях і під кулями солдат тисячі інтелігентів, десятки тисяч робітників і селян. На жертвник цієї священної ідеї пролито ріки крові – і ось «народні комісари» наказали розстріляти демократію, яка маніфестувала на честь цієї ідеї. Нагадаю, що багато хто з цих «народних комісарів» самі ж, протягом всієї політичної діяльності своєї, переконували робітничі маси у необхідності боротьби за скликання Установчих зборів. «Правда» бреше, коли пише, що маніфестація 5 січня була організована буржуями, банкірами тощо, що до Таврійського палацу йшли саме «буржуї», «каледінці»...

«Правда» знає, що в маніфестації брали участь робітники Обухівського, Патронного та інших заводів, що під червоними прапорами Російської с.-д. партії до Таврійського палацу йшли робітники Василеострівського, Виборзького та інших районів. Саме цих робітників й розстрілювали. Скільки б не брехала «Правда», вона не приховає цього ганебного факту...

Отже, 5 січня розстрілювали робітників Петрограда, беззбройних. Розстрілювали без попередження про те, що стрілятимуть, розстрілювали із засідок, крізь щілини парканів, боягузливо, як справжні вбивці»³⁴.

Похорони жертв, що загинули в день відкриття Установчих зборів. Поштівка, 1918 рік

Напередодні 18 (5) січня Союз захисту Установчих зборів звернувся до ЦК партії соціалістів-революціонерів з проханням залучити до маніфестації гвардійські полки. Не так мало – близько 10 тис. солдат Преображенського, Семенівського та Ізмайловського полків виявили бажання взяти участь у збройній демонстрації і відкрити вогонь у відповідь, якщо виникне така потреба. По всьому місту за наказом М. Подвойського були розклеєні прокламації, в яких попереджалося, що демонстрації і мітинги в око-

³³Пайпс Річард. Русская революция. – Часть вторая. – С. 220.

³⁴Горький М. Несвоевременные мысли. Заметки о революции и культуре. – М., 1990 (репринт). – С. 232.

лицях Таврійського палацу розганятимуться, і якщо знадобиться, то й силою зброї. Однак ЦК партії есерів ідею збройної маніфестації відкинув. Переважна більшість збільшовизованого петроградського гарнізону залишилася в казармах.

Передбачити, скільки громадян столиці вийде на вулиці, було неможливо. Організатори демонстрацій сподівалися, що революційна столиця стане на захист Установчих зборів півмільйонною масою, як це вже було в попередні місяці. Вони були гірко розчаровані, коли вийшли не сотні, а тільки десятки тисяч. Однак це можна пояснити. Під час виборів в Установчі збори в Петрограді за більшовиків було подано понад 45 % голосів, а за есерів – менше 17 %.

Очолювана Леніним більшовицька фракція Установчих зборів опівдні 8 січня прибула в Білу залу Таврійського палацу (де раніше засідала Державна Дума). Перебуваючи в урядовій ложі, Ленін мав намір керувати діями більшовиків. Виступати він не збирався, щоб не легітимізувати Установчі збори в такий спосіб. Він ще не знав, як Петроград реагуватиме на їхню роботу. Не знав й того, чи братимуть участь в демонстраціях і мітингах озброєні солдати. Для нього ситуація зависла на волосині. За спогадами керуючого справами Раднаркому **Володимира Бонч-Бруєвича**, вождь «хвилюювався і був мертвенно блідий, настільки блідий, як ніколи... Він сів, стиснув судомно руки і став обводити палаючими очима, які зробилися величезними, всю залу від краю і до краю»³⁵.

Відкриття Установчих зборів затримувалося. Десь о четвертій годині після полудня, коли надійшло повідомлення, що в столиці все спокійно і вулиці контролюються загонами більшовиків, Ленін подав знак починати. Співвідношення сил виявилось вже під час обрання голови Зборів. За лідера правих есерів **Віктора Чернова** проголосувало 244 депутатів, а за кандидата від блоку більшовиків і лівих есерів, надзвичайно популярну в країні **Марію Спиридонову** – 153³⁶. Нечисельність урядових депутатів компенсувалася допущеною на балкон «громадськістю», яка співчувала більшовикам. Щоб вона була в потрібному тонусі, її щедро пригощали горілкою в буфеті. Як засвідчував стенографічний звіт, виступи опозиційних владі депутатів супроводжувалися шумом й хамськими вигуками, і не завжди – з балкону.

Тактика більшовиків була завчасно визначена Леніном: запропонувати Установчим зборам розглянути і затвердити Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу, а після прогнозованого відхилення її більшістю депутатів покинути зал засідань, дозволити тим, хто залишився, досхочу наговоритися, після чого зачинити палац і перешкодити депутатам зібратися повторно. Однак під час обговорення порядку денного Леніну та його однодумцям довелося вислухати немало критичних закидів на адресу існуючої влади, які потім поширювалися в опозиційній пресі.

Мабуть, найбільш сильним виявився виступ одного з лідерів меншовиків **Іраклія Церетелі**. Зачитуючи політичну декларацію своєї партії, він сказав: «Установчі

збори збираються, коли вся країна охоплена пожежею громадянської війни, коли придушені всі демократичні свободи, не існує ні недоторканності особи, ні житла, ні свобод слова, зібрань, союзів, ні навіть свободи страйків, коли тюрми переповнені в'язнями – випробуваними революціонерами і соціалістами, навіть членами самих Установчих зборів, коли нема правосуддя і всі найгірші форми сваволі і безправ'я, здавалося б, навечно поховані славною лютневою революцією, знову одержують права громадянства, коли анархічними спробами запровадження соціалістичного господарства у відсталій країні, за виключно несприятливих міжнародних і внутрішніх умов, розкладаються й руйнуються всі продуктивні сили її, знищується можливість її швидкого економічного відродження, й тим самим мільйони робітників, позбавлені організації й позбавлені демократичної свободи, прирікаються в найближчому майбутньому на всі муки голоду й безробіття»³⁷.

Одним з останніх в дискусії виступив заступник наркома у морських справах **Федір Раскольников**, який озвучив декларацію більшовицької фракції в Установчих зборах. Він заявив, що трудова Росія висунула Зборам вимогу визнати завоювання «великої жовтневої революції» – радянські декрети про землю, мир і робітничий контроль, і насамперед – визнати владу рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Більшість депутатів відкинула ці вимоги. Характеризуючи партію правих есерів, яка дістала більшість в Установчих зборах як буржуазну і контрреволюційну, він додав: «Не бажаючи ані на хвилину приховувати злочин ворогів народу, ми заявляємо, що покидаємо ці Установчі збори з тим, щоб передати радянській владі остаточне вирішення питання про ставлення до контрреволюційної частини Установчих зборів»³⁸.

Ф. Раскольников

Услід за ним виступив директор Московської обсерваторії, вчений-астроном, член президії Московського губвиконкому і губернський військовий комісар **Павло Штернберг**. Він вказав, що більшість депутатів під час

³⁵Бонч-Бруевич В. Д. На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. М., 1930. С. 256.

³⁶Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5 – 6 января 1918 года). Одесса, 1918. Репринт-не відтворення: К., 1991. С. Х.

³⁷Там само. С. 44 – 45.

³⁸Там само. С. 79 – 80.

обговорення порядку денного ухилилася від розгляду здійснюваної радянською владою програми Всеросійського центрального виконавчого комітету. Виступаючи від імені фракції лівих есерів, Штернберг зробив такий висновок: «Ми вважаємо, що ухиленням від постановки цього питання права більшість Установчих зборів ясно й недовзначно сказала країні: ми не з Радами, ми проти Рад, ми хочемо будувати якусь власну державну машину, яка своїм смертоносним вістрям буде спрямована проти завоювань народної революції»³⁹.

Після виступу Раскольникова більшовицька фракція покинула зал засідань. Члени ЦК РСДРП(б) зібралися в іншому приміщенні Таврійського палацу, прийняли підготовлену Леніним резолюцію про розгін Установчих зборів і в дві години ночі повернулися в свою резиденцію – Смольний інститут. Через півгодини за ними пішли й ліві есери. Звільнені місця негайно зайняла «публіка» з балкону і охорона. В. Чернов продовжував керувати дебатами, але в чотири години ранку комісар **Павло Дибенко** наказав начальнику караулу Таврійського палацу матросу **Анатолію Железнякову** очистити приміщення. Звертаючись до **В. Чернова**, Железняков виголосив історичну фразу, якою завершилася Російська революція: «караул стомився!». Чернов відтягнув дебати ще на двадцять хвилин і повідомив, що початок наступного засідання відбудеться цього ж дня о п'ятій годині вечора. Тим часом вранці 19 січня Я. Свердлов передав у газети декрет ВЦВК про розгін Установчих зборів. Повторний державний переворот відбувся напрочуд спокійно.

На відміну від «Великої Жовтневої соціалістичної революції», яку ЦК КПРС в ювілейному 1967 р. назвав «головною подією ХХ століття», не дочекавшись останньої третини століття, коли пішли в небуття і багатомільйонна КПРС, і Радянський Союз з усім «соціалістичним табором», розгін Установчих зборів в радянській історіографії подавався як малозначний історичний епізод. Справжнє значення цього «епізоду» у радянських істориків перебувало у підсвідомості, лише інколи прориваючись на поверхню. Наприклад, в багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза», яку в 1960–70-х роках створював великий колектив серйозних вчених, нарис про III Всеросійський з'їзд рад починався з пишної тиради: «Через кілька днів після розгону Установчих зборів в Таврійському палаці гімном пролетарської революції, що перемогла, пролунав «Інтернаціонал». Тут 10 (23 за нов. ст. – С.К.) січня відкрився III Всеросійський з'їзд Рад»⁴⁰.

На III з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів були присутні 942 делегати з вирішальним голосом і 104 – з дорадчим, які представляли 370 місцевих рад, 116 солдатських комітетів, 130 делегатів від профспілок, фабзавкомів та інших організацій. З 708 делегатів, які заповнили анкети, 441 (62 %) були більшовики. З'їзд вислухав і схвалив звітні доповіді Я. Свердлова та В. Леніна і прийняв в дещо зміненій редакції (перша редакція була від імені Установчих зборів) Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу.

26 січня в Смольному інституті відбувся III Всеросійський з'їзд селянських депутатів. На ньому зібралося 705 делегатів з правом вирішального голосу, в тому числі 309 більшовиків і 278 лівих есерів, а також 115 делегатів з дорадчим голосом. Вони представляли 340 місцевих рад, 129 солдатських комітетів і деякі інші організації. На першому і єдиному засіданні з'їзду було вирішено об'єднатися з III Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів. Увечері цього дня в Таврійському палаці почалося засідання об'єднаного з'їзду робітничих, солдатських і селянських депутатів. Цим самим завершилося об'єднання всіх рад в єдиний орган влади. Об'єднаний з'їзд закінчив роботу 31 (18) січня. У заключному засіданні взяли участь 1 647 депутатів з вирішальним голосом (з них понад 860 більшовиків) і 219 – з дорадчим голосом. До складу об'єднаного з'їзду ВЦВК увійшли 306 осіб, у їх числі 160 більшовиків і 125 лівих есерів⁴¹.

Після першого державного перевороту більшовики створили Раднарком як тимчасовий уряд, який мусив бути переглянутий і затверджений Установчими зборами. На II Всеросійському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів вони грали роль законотворчих політиків: усі декрети і постанови цього форуму вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. Суть другого державного перевороту полягала в набутті суверенності радянською владою, тобто владою більшовицьких вождів. Тепер вожді вже не тільки реально, але й формально оволоділи державним суверенітетом, відібравши його у депутатів Установчих зборів.

Вивчаючи офіційні заяви ЦК РСДРП(б) і його вождя В. Леніна в перші дні жовтневого перевороту, Р. Пайпс помітив істотну деталь: «у перший тиждень існування нового режиму, все ще не надто упевнений в своїх силах, не випустив жодного документу, де б використовувався слово «соціалізм». Робилося це свідомо, а не через недогляд, і доказом тому служить факт, що спочатку в начерку декларації від 25 жовтня про повалення Тимчасового уряду Ленін написав: «Хай живе соціалізм!», але, подумавши, викреслив це гасло. Уперше термін «соціалізм» з'явився в офіційному документі, написаному Леніном і датованому 2 листопада 1917 року»⁴².

Справді, «Резолюція ЦК РСДРП(б) у питанні про опозицію всередині ЦК», написана Леніном 15 листопада 1917 року і опублікована «Правдою» 17 листопада, завершувалася таким пунктом: «Центральний Комітет підтверджує, нарешті, що, всупереч усім труднощам, перемога соціалізму і в Росії, і в Європі забезпечується тільки неухильним продовженням політики теперішнього уряду. Центральний Комітет висловлює цілковиту переконаність у перемозі цієї соціалістичної революції і запрошує всіх скептиків і тих, хто хитається, кинути всі свої хитання і підтримати всією душею і самовідданою енергією діяльність цього уряду»⁴³.

Успіхи в оволодінні периферією, які характеризувалися в радянській історіографії як «тріумфальна хода Радян-

³⁹Там само. С. 82.

⁴⁰История Коммунистической партии Советского Союза. Том третий. Книга первая. М., 1967. С. 499.

⁴¹Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. С. 527 – 528.

⁴²Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 177.

⁴³Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 132.

**Подружжя Ульянових.
Поштівка, 1918 рік**

ської влади», дозволили Леніну уже з кінця листопада відкритим текстом говорити про соціалізм у його власному розумінні, тобто про побудову комуносоціалізму.

27 (14) листопада у виступі на Надзвичайному з'їзді рад селянських депутатів він зауважив, як було сказано у газетному звіті: «не можна дати народові миру і землі без

повалення буржуазії, без соціалізму. Завдання революції – порвати з угодовством, а порвати з угодовством – це значить стати на шлях соціалістичної революції»⁴⁴.

У проекті резолюції, запропонованій Надзвичайному з'їзду, вождь висловився ще більш відверто: «Селянський з'їзд, цілком підтримуючи революцію 25 жовтня і підтримуючи її саме як революцію соціалістичну, висловлює свою непохитну рішучість у належній поступовості, але без усяких вагань проводити в життя заходи соціалістичного перетворення Російської республіки»⁴⁵. Нарешті, в заключному слові з аграрного питання 1 грудня (18 листопада) він ще раз сформулював головну мету свого уряду: «Знищення приватної власності на землю, запровадження робітничого контролю, націоналізація банків – все це заходи, які ведуть до соціалізму. Це ще не соціалізм, але це заходи, які ведуть нас гігантськими кроками до соціалізму»⁴⁶.

Відкинута Установчими зборами, але схвалена III Всеросійським з'їздом рад Декларація прав трудящого і експлуатованого народу однозначно визначала побудову комуносоціалізму як кінцеву мету більшовиків. 25 січня 1918 р. у виступі на цьому з'їзді голова Раднаркому проголосив: «Тепер, коли Ради стали при владі, коли робітники, солдати і селяни в нечуваній своїми нестатками й страхіттями обстановці війни, в атмосфері розвалу, перед привидом голодної смерті сказали: ми візьмемо всю владу і самі візьмемось за будівництво нового життя, – в цей час не може бути й мови про буржуазно-демократичну революцію» [46].

Здійснені з перервою в дев'ять з половиною тижнів два державні перевороти трансформували всенародну, і в першу голову робітничо-селянську революцію в Росії на принципово іншу революцію, яка тривала відтоді упродовж двох десятиліть. Її називали «пролетарською, соціалістичною», але вона була насамперед революцією більшовицькою, а точніше – революцією більшовицьких вождів. Адже більшовицька маса, як і вся країна, не знала, куди її ведуть. ■

⁴⁴Ленін В.І. Промова в аграрному питанні на Надзвичайному з'їзді рад селянських депутатів. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 91.

⁴⁵Там само. С. 93.

⁴⁶Там само. С. 97.

Література

1. Революционное движение в России в июле 1917 г. Июльский кризис. Документы и материалы. М., 1959. С. 327.
2. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. М., 1958. С. 14.
3. Там само. С. 10.
4. В.І.Ленін про Україну. – Частина II. К., 1969. С. 7.
5. Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. М., 1994. С. 211.
6. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. – С. 150.
7. Набоков Владимир. Временное Правительство. Архив Русской революции, изданный Г.В.Гессеном. М., 1991 (репринт). Т. 1. С. 89.
8. Пайпс Ричард. Русская революция. – Часть вторая. С. 229.
9. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 157.
10. Там само. С. 149.
11. Ленін В.І. Промова в питанні про Установчі збори. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 130.
12. Ленін В.І. Лист голові обласного комітету армії, флоту і робітників Фінляндії І.Т. Смілзі. Повне зібрання творів. Т. 34. С. 252.
13. Классы и партии в гражданской войне в России (1917–1920 гг.). М., 1968; Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. М., 1977.
14. Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 214–215.
15. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. М., 1987. С. 550.
16. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К., 1987. С. 570.

**В.І.Ленін у ложі Таврійського дворца на засіданні Установчих зборів.
1918 р., 5 (18) січня. Петроград**

Література (продовження)

17. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 149, 278.
18. Там само. С. 278.
19. Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 217.
20. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 149.
21. Правда. 1924. 20 апреля.
22. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 150.
23. Там само. С. 279.
24. Там само. С. 279, 280.
25. Там само. С. 161, 280.
26. Ленін В.І. Тези про Установчі збори. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 156–160.
27. Улам Адам Б. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. М., 2004. С. 350.
28. Маля Мартін. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії (1917–1991). К., 2000. С. 141. (Прізвище М.Малія спотворене перекладачами – С.К.).
29. Ленін В.І. Промова про розгін Установчих зборів на засіданні ВЦВК 6 (19) січня 1918 р. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 231.
30. Ленін В.І. Доповідь про діяльність Ради народних комісарів 11 (24) січня на Третньому Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 257.
31. Там само. С. 221–222.
32. Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 220.
33. Горький М. Несвоевременные мысли. Заметки о революции и культуре. М., 1990 (репринт). С. 232.
34. Бонч-Бруевич В. Д. На боевых постах Февральской и Октябрьской революций. М., 1930. С. 256.
35. Всероссийское Учредительное Собрание. Первый и единственный день его занятий (5 – 6 января 1918 года). Одесса, 1918. Репринтне відтворення: К., 1991. С. X.
36. Там само. С. 44–45.
37. Там само. С. 79–80.
38. Там само. С. 82.
39. История Коммунистической партии Советского Союза. Том третий. Книга первая. М., 1967. С. 499.
40. Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. С. 527–528.
41. Пайпс Ричард. Русская революция. Часть вторая. С. 177.
42. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 – февраль 1918. С. 132.
43. Ленін В.І. Промова в аграрному питанні на Надзвичайному з'їзді рад селянських депутатів. Повне зібрання творів. Т. 35. С. 91.
44. Там само. С. 93.
45. Там само. С. 97.
46. Ленін В.І. Заключне слово по доповіді Ради народних комісарів 12 (25) січня на Третньому Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. / Повне зібрання творів. Т. 35. С. 271.